

Tefsîrî Mehmed Efendi ve Tibyân Tefsiri

Orhan İYİBİLGİN*

Giriş

Kur'ân-ı Kerim, Allah Teala'nın insanlara kıyamete kadar rehber olarak gönderdiği son kitaptır. Hz. Muhammed (s.a.v.) vasıtasıyla insanlara ulaştırılmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kur'an'ı insanlara ulaştırma yanında, onu açıklama ve öğretme görevi de mevcuttur.

Bütün insanlığın hidayet rehberi olan Kur'an'ın açıklanması, Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra, onun vârisleri olan âlimlerin görevidir. Tefsir, Hz. Peygamber'le (s.a.s.) başlamış, sahabe, tâbiûn ve sonraki dönemlerde çeşitli metotlarla günümüze kadar devam edegelmiştir. Kıyamete kadar insanları hidayete ulaştıracak kitabın açıklama ve tefsirinin yapılması elbette gereklidir.

Kur'ân-ı Kerim sadece Araplara gönderilmiş bir kitap olmadığından, Arapça konuşmayan diğer milletler tarafından da anlaşılması için, çeşitli dillere çevrilmiştir. İslam dininin Arapça bilmeyen milletlere tebliği için Kur'an'ın diğer dillere tercümesi bir ihtiyaçtır.

Tefsîrî Mehmed Efendi lakabıyla meşhur olan Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî es-Sivâsî ed-Debbâğ'ın *Tibyân Tefsiri* de Arapça bilmeyenlere Kur'an'ı anlatmak amacıyla yazılan Türkçe tefsirlerin başında gelmektedir. Önemli bir ihtiyacı karşılması nedeniyle şöhret bulmuş bu tefsirin pek çok yazma nüshası mevcuttur ve matbaanın kullanılmaya başlamasıyla müteaddit defalar basılmıştır.

I. Müellif: Kimliği, Mezhebi ve Eserleri

Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî es-Sivâsî ed-Debbâğ, ataları dericilikle uğraştığı için Debbâğ nisbesiyle anılmıştır.¹ Doğduğu yer Gaziantep olduğu

* Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı. Bu çalışma Marmara Üniversitesi'nde 2008 yılında hazırlamış olduğum "Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi" (Kastamonu 2013, basılmış doktora tezi) adlı tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Bilgilerin ayrıntıları için teze müracaat ➡

için Ayıntâbî, ömrünün çoğunu Sivas'ta geçirdiği ve oraya yerleştiği için Sivâsî nisbeleriyle de anılmaktadır.² Ayıntâbî Mehmed Efendi tefsirle fazla meşgul olması nedeniyle ilim çevresinde Tefsîrî Efendi, Tefsîrî Mehmed Efendi ve Muhammed et-Tefsîrî şeklinde meşhur olmuştur. Bağdatlı İsmail Paşa Hanefî fakihî olduğu düşüncesiyle el-Hanefî nisbesini de eklemiştir.³ Ancak müellif, kanaatimize göre bazı konularda tefsirinde Şafîî mezhebine ait görüşleri tercih etmektedir.

Nitekim Ayıntâbî, tefsirinde fikhî konularda mezheplerin görüşlerini belirtmiş, çoğunlukla da tercihte bulunmamıştır. Fakat Fâtiha sûresi tefsirinin sonunda, namazda imama uyan kimsenin kıraatı mevzûunda, on başlık altında imama uyan kimsenin Fâtiha sûresini okuması gerektiğini savunmuştur ki, bu İmam Şâfiî'nin görüşüdür. Ayıntâbî de bunun İmam Şafîî'nin görüşü olduğunu ifade ederek benimsediğini, özellikle onuncu maddede şu şekilde ifade etmektedir: "İmam Ebu Hanîfe'ye göre imam arkasında namaz kılarken Fâtiha okumak, namazı bozmaz. Ama onu okumanın terki, bize göre namazı bozar".

Aynı şekilde Bakara sûresi 2/232. âyetin tefsirinde Ayıntâbî, kadının kendini nikâhlamaya yetkisi olmadığını eğer buna malik olsaydı velinin onu men etmesinin manası olmayacağını zikretmektedir. Bunu Beğavî tefsirinden almıştır. Beyzâvî tefsirinde de İmam Şafîî'nin görüşünün bu istikamette olduğu belirtilerek aynı görüş zikredilmektedir. Burada Ayıntâbî, İmam-ı Azam Ebu Hanîfe'nin kadının kendini nikâhlama yetkisine dair görüşünü zikretmemiş, mezhepler arasında ihtilaf bulunduğu dair bir şey de söylemeden âyetten anlaşılan mananın kadının kendini nikâhlama yetkisi olmadığını ifade etmiş, bunun İmam Şafîî'nin görüşü olduğunu da zikretmemiştir. Ayıntâbî'nin, kadının velisinin izniyle nikâhlanması, imama uyan kimsenin arkasında Fâtiha sûresini okuması gibi konulardaki görüşleri, bizde onun amelde Şafîî mezhebine mensup olduğu kanaatini oluşturmuştur.

Yine amelin imandan bir cüz olup olmaması, imanın artması eksilmesi konusundaki âyetleri İmam Şafîî'nin görüşüne uygun olarak tefsir etmektedir. Bakara 2/3, Hucurât 49/14, En'âm 6/158. âyetlerin tefsirinde amelin imandan bir cüz olduğu, Tevbe 9/124, Enfâl 8/2. âyetlerin tefsirinde de imanın artacağı

edilmelidir. Tezin hazırlanmasında katkılarından dolayı sayın Prof. Dr. Yakup Çiçek Bey'e teşekkür ediyorum.

- 1 Şeyhî Mehmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Numâniyye ve Zeyilleri: Vekâiyü'l-Fudalâ*, nşr. Abdülkâdir Özcan İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, c. 2, s. 158.
- 2 Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimu musannifî'l-müellifî'l-kütübi'l-Arabiyye*, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1957, c. 9, s. 272.
- 3 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, İstanbul 1955, c. 2, s. 307.
- 4 Muhammed b. Hamza ed-Debbâğ es-Sivâsî Ayıntâbî, *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, İstanbul: Matbaa-i Sultanîye, 1283, c. 1, s. 23-24.

ve eksileceği görüşünü tercih etmiştir.⁵ Ayıntâbî imanın artması ve eksilmesi konusunda da fikhî meselelerde yapmış olduğu gibi İmam Şafii'nin görüşüne uygun tefsirde bulunmuştur. Buradan Ayıntâbî'nin itikatta Eş'arî, amelde Şafii mezhebine mensup olduğu kanaatimiz güçlenmektedir.

Doğumu ve hayatı hakkında kaynaklarımızda ne yazık ki ayrıntılı bilgi mevcut değildir. Çalışkan, *Tibyân Tefsiri*'nin Osmanlıda ve günümüzde meşhur olmasına rağmen müellifinin hayatının kapalı kalması nedeniyle Ayıntâbî hakkında 'kitabı kendinden meşhur' ifadesini kullanmaktadır.⁶

Aklî ilimleri, Amid'deki Mesudiye medresesi hocalarından Gürânî Ali Efendi ve Zeyne'l-Abidin Efendi'den tahsil etmiştir. Tefsir ve hadis ilmini de Şeyh Ebû'z-Ziyâ ve'n-Nur Ali Şebrâmellisî'den okumuştur. Ayrıca Âkif Efendi'nin babası Bayram Efendi'den ve Mesudiye medresesindeki hocalardan dersler almıştır. 20 yaşına geldiğinde Sivas'a gitmiş ve orada müderrislik yapmıştır.⁷ Bir ara ilim tahsili için Sivas'tan başka Trablusşam ve Dımaşk'ta bulunmuştur.⁸

Sivas'ta müderrislik yaptığı dönemde şöhret bulması üzerine IV. Mehmed döneminde Şeyhülislam Minkârizâde Yahya Efendi (1018/1609-1088/1677) tarafından İstanbul'a çağrılmıştır. Burada huzur derslerine katılmış ve çeşitli hediyelere nâil olmuştur. İstanbul'da kalması arzu edilmişken Sivas'a dönmesi icap etmiş, tekrar Şifâiye Medresesi'ne müderris olarak gönderilmiştir.⁹

Kaynakların ifade ettiğine göre Nakşibendî tarikatına mensup salih bir kişi olan Ayıntâbî âlim ve faziletli bir insandı. Ayrıca oldukça cömert olduğu, öğrencilerine yakın ilgi gösterdiği, onların bir mahalle gittiklerinde yol harcırahlarını verdiği ve Ramazanda her akşam öğrencilerini iki gruba ayırarak iftar verdiği kaynaklarımızda zikredilmektedir.¹⁰

Ayıntâbî, Rebiülevvel ayının yirmi ikinci pazartesi gecesi 1111/1699 tarihinde vefat etmiştir. Kabri önce Sivas'ta Kabakyazısı mezarlığında iken

5 Orhan İyibilgin, *Ayıntâbî'nin Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Muhteva ve Metod Bakımından Değerlendirilmesi*, Kastamonu 2013, s. 132-139.

6 İsmail Çalışkan, "Tefsiri Mehmed Efendi'nin Tefsir-i Tibyân Adlı Eserinin Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetlerindeki Yeri ve Dönemin Siyasi-Sosyal Yapısı İçin Anlamı", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2011, s. 221.

7 Şeyhî, *a.g.e.*, c. 2, s. 158; Âkifzâde Abdurrahman el-Amâsi, *Kitâbü'l-Mecmû fi'l-meşhûd ve'l-mesmû*, Millet Kütüphanesi Millet Kütüphanesi (Ali Emiri Arabi) nr. 2527, vrk. 38a.

8 Bağdatlı İsmail Paşa, *a.g.e.*, c. 2, s. 307; a.mlf., *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1972, c. 1, s. 141.

9 Şeyhî, *a.g.e.*, c. 2, s. 158.

10 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul: (İstanbul Matbaa-i Amire 1308 baskısından tıpkıbasım), Westmead: Gregg International Publishers, 1971, c. 4, s. 199.

Birinci Dünya savaşı sırasında Sivas milletvekili Mütevellizâde Yusuf Ziya Başaran tarafından Ali Ağa Camii haziresine nakledilmiştir.¹¹ Kitabesinde şunlar yazılıdır:

لا اله الا الله محمد رسول الله *Lâ ilâhe illallâh Muhammedü'n-Resûlullâh*

هذا مرقد حضرة مفسر *Hâzâ merkadü Hazret-i Müfessir*

محمد افندى رحمة الله تعالى *Mehmed Efendi rahmetullahi Teâlâ*

عليه رحمة واسعة *Aleyhi rahmetün vâsia*

سنة ١١١١ *Sene 1111 (m. 1699)*

Ayıntâbî'nin *Tercüme-i Tibyân* tefsiri dışında Zâriyat sûresinden Nâs sûresinin sonuna kadar *Bezzâvî Tefsiri*'ne hâşiyesi, Hayâlî Ahmed Efendi'nin (v. 875/1470) Neseî Akâidi Şerhi'ne yaptığı hâşiyesi, *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti Mîr Ebi'l-Feth (Âdâb-ı Mîrî), Risâle fi'l-Mantık*¹² gibi eserleri de mevcuttur.

II. Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Nüshaları

Kütüphanelerimizde *Tercüme-i Tibyân* tefsirinin pek çok yazma ve baskı nüshası olduğunu belirtmiştik. Bu nüshalar kütüphanelerimizde *Tibyân Tefsiri Tercümesi*, *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, *Tercüme-i Tibyân fi Tefsir'il-Kur'ân*, *Tercüme-i Tibyân*, *Tibyân Tefsiri*, *Tibyân* adlarıyla kayıt altına alınmış olup, halk arasında da benzer isimlerle anılmaktadır.

A. Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Yazma Nüshaları

Tercüme-i Tibyân tefsirinin muhtelif kütüphanelerde farklı yazma nüshaları mevcuttur. Bunların bir kısmı yanlış tasnif edilmiş, baskı olan nüshalar yazma olarak kaydedilmiştir. Hâlet Efendi 15 numarada kayıtlı bulunan yazma nüshada, baskılarda bulunan önsöz ve yazarla ilgili Şeyhî tarafından telif edilen *eş-Şekâiku'n-Numâniyye* zeyli kaynak gösterilerek verilen bilgi mevcuttur.

1. Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Yazma Nüshalar

- *Tibyân Tefsiri Tercümesi*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî, Müstensih: Muhammed Said b. Mustafa Şakir, ty. 566vr. Halet Efendi 15.
- *Tercümetü't-Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayintabi el-Hanefi, ty. 2 c. (285+286 vr.) Halet Efendi 16.
- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayintabi el-Hanefi, ty. 1 c. 295 vr. Esad Efendi 74.
- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayintabi el-Hanefi, Müstensih:

11 Rıdvan Nafiz ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Sivas Şehri*, (İstanbul, 1928/1367) s. 136-137.

12 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 307; Ayıntâbî, c. 1, s. 1. Ayıntâbî ve tefsiri için ayrıca bk. Recep Arpa, "Tibyân Tefsiri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, c. 41, s. 127-128.

el-Hâc Rafî, ty. 265 vr. Bağdatlı Vehbi 99.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi el-Hanefî, ty. 321 vr. Esad Efendi 75.

- *Tibyân Tefsiri Tercümesi*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi el-Hanefî, Müstensih: Salih b. Ya'kub, ty. 327 vr. H. Hüsnü Paşa 109.

- *Tercüme-i Tibyân fi Tefsir'il-Kur'ân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, 1111, (6+544 vr.), Hüsrev Paşa 12.

- *Tercüme-i Tibyân fi Tefsir'il-Kur'ân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, Müstensih: İbrahim b. Mustafa, ty. 563 vr., Hüsrev Paşa 13.

- *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi el-Hanefî, ty. 2 c. 444 vr., Fatih 149.

- *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, Müstensih: İbrahim el-Haşimi, yazma ty. 2 c. (261+507vr.), Fatih 151.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, 1237, Müstensih: Hafız Ahmed Rüştü, Ayasofya 82.

- *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi el-Hanefî, ty. 739 vr. Hamidiye 34.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, Müstensih: Ahmet, İzmir 59.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, Müstensih: Seyyid Osman el-Katip, ty. 1 c. 385 vr. Pertevniyal 53.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, Müstensih: Mustafa b. Süleyman el-Karaman, ty. 485 vr. Pertevniyal 54.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi el-Hanefî Tefsiri; çev. Ezdi Hıdır b. Abdürrahim; Müstensih: Mustafa İzzet, ty. 586 vr. Pertev Paşa 20.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi, Müstensih: Muhammed Ali b. İbrahim, ty. 620 vr. Reşid Efendi 38.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, Müstensih: Ahmed b. Ahmed, 1111, ty. 961 vr. Nafiz Paşa 57.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî el-Hanefî, Müstensih: Abdullah, ty. 672 vr. Mihrişah Sultan 10.

- *Tibyân Tefsiri Tercümesi*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi el-Hanefî, 1174, 50 vr. Mihrişah Sultan 11.

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî, ty. 4. (99,100,100,100 vr.) Saliha Hatun 45.

- *Tercüme Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi, Müstensih: Ahmed b. İsmail, ty. 1-2 c. 332 vr. Yazma Bağışlar 1115.

- *Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi, ty. 1-8 c. (50;51-103;104-153;154-20 vr.) Yazma Bağışlar 1404.
- *Tefsir-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi, ty. 2 c. 308 vr. Yazma Bağışlar 1813.
- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi, ty. 1 c. 375 vr. Yazma Bağışlar 2182.
- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi, ty. 2 c. 303 vr. Yazma Bağışlar 2182.
- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi, ty. 1-2 c. 325;329 vr. Yazma Bağışlar 2183.
- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza el-Ayıntabi, Müstensih: Osman b. Ali Edirnevi, ty. 2 c. 376+309 vr. Yozgat 12.

2. Milli Kütüphanede Bulunan Yazma Nüshalar

- *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Debbâgzâde Mehmed b. Mahmûd (öl. 1114/1702), 06 Hk 4207, 546 vr., Milli Kütüphane Başkanlığı.
- *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Mehmed ed-Debbagî Sîvâsî, Müstensih: Mehmed b. Hasan, 06 Mil Yz B 40, Milli Kütüphane Başkanlığı.
- *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Mehmed ed-Debbagî Sîvâsî, 06 Mil Yz B 426, Milli Kütüphane Başkanlığı.
- *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Mehmed ed-Debbagî Sîvâsî, Müstensih: Mehmed Tahir, 06 Mil Yz A 3495, Milli Kütüphane Başkanlığı.
- *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Mehmed ed-Debbagî Sîvâsî, 06 Mil Yz B 279, Milli Kütüphane Başkanlığı.
- *et-Tibyân fî l'râbi'l-Kur'ân*, Hıdır b. Abd er-Rahmân el-Ezdî (öl. 773/1371), 06 Ceb 313, Milli Kütüphane Başkanlığı.

06 Ceb 313 numarada *et-Tibyân fî l'râbi'l-Kur'ân* adıyla Hıdır b. Abd er-Rahmân el-Ezdî'ye atfen kaydedilmiş tefsir, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî'ye ait *Tercüme-i Tefsîri Tibyân* tefsiridir. Burada tefsirin yanlış tasnif edildiği görülmektedir.

Ankara'da Milli Kütüphane haricinde Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü Kütüphanesinde, 67 Saf 24 numarada, *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Mehmed ed-Debbagî Sîvâsî adına kayıtlıdır.

3. Manisa İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Nüshalar

- *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Debbâgzâde Mehmed b. Mahmûd (öl. 1114/1702), 45 Hk 4374, Manisa İl Halk Kütüphanesi.
- *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Debbâgzâde Mehmed b. Mahmûd (öl. 1114/1702), Müstensih: Mehmed Elif Bağrısözüzade, 45 Hk 4275, Manisa İl

Halk Kütüphanesi.

- *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, Debbâgzâde Mehmed b. Mahmûd (öl. 1114/1702), Müstensih; Osman Katibi, 45 Hk 4374/1, Manisa İl Halk Kütüphanesi (Dili Arapça olarak belirtilmiş ama Osmanlıca).

Burada görüldüğü üzere Manisa İl Halk Kütüphanesinde bulunan nüshaların yazarı Şeyhü'l-İslam Mehmed b. Mahmud olarak kaydedilmiştir. Ancak yazarın tespitinde bize ışık tutan, yazarın hayatı hakkında bilgilerin yer aldığı dibace bölümü Manisa'da bulunan nüshaların başında da mevcuttur ve bu tefsirler Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî'nin tefsiridir.

4. Kastamonu İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Nüshalar

- *Tercüme-i Tefsîri Tibyân*, Mehmed ed-Debbagî Sîvâsî, 37 Hk 2865- 2866-2867, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi.

- *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, Mehmed ed-Debbagî Sîvâsî, Müstensih: Muhammed b. Ramazan, 37 Hk 2386, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi.

- *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, Mehmed ed-Debbagî Sîvâsî, 37 Hk 1549, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi.

5. Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesinde Bulunan Yazma Nüsha

- *Tercüme-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza ed-Debbâg et-Tefsîrî, 16 Or 185-186, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi.

6. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Nüsha

- *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, Mehmed Efendî Hamza ed-Debbagî Ayıntâbî (öl. 1111/1699), 19 Hk 3346 / 2, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi.

Burada bulunan nüshanın dili Arapça olarak kaydedilmiştir. Ancak bu eser Osmanlıcadır.

7. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Yazma Nüsha

- *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, Mehmed Sîvâsî, 21 Hk 528 / 1, Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi.

8. Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesinde Bulunan Yazma Nüsha

- *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, Muhammed b. Hamza ed-Debbâg Sîvâsî (öl. 1111/1699), 42 Yu 5186, Konya Karatay Yusufâğa Kütüphanesi.

9. Köprülü Kütüphanesinde Bulunan Nüsha

- *Tercümetü't-Tibyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi; çev. Debbâgzade Muhammed b. Hamza; Müstensih: Hasan b. Muhammed, 1251, 466 vr. Mehmed Asım Bey 8.

10. Topkapı Kütüphanesinde Bulunan Nüsha

- *Tercüme-i Tefsîr-i Tibyân*, Müstensih: Receb b. Muhammed, 1585, Hırka-i Saadet 356.

Görüldüğü gibi söz konusu tefsir; Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî'ye Muhammed b. Hamza el- Ayıntâbî el-Hanefî, Mehmed ed-Debbâgî Sîvâsî, Muhammed b. Hamza ed-Debbâg et-Tefsîrî, Mehmed Efendî Hamza ed-Debbâgî, Ayıntâbî Mehmed Sîvâsî künyeleriyle nispet edilmiştir. Burada kastedilen zat aynıdır. Ancak eserin bazen yanlışlıkla Şeyhülislam Debbâgzâde Mehmed b. Mahmûd'a, bazen de Arapça *Tibyân Tefsiri*'nin yazarı Hıdır b. Abdirrahman el-Ezdi'ye nispet edildiğini müşahade etmekteyiz. Osmanlıca olan bu tefsirin dili bazen de Arapça olarak kaydedilmiştir.

B. Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Matbu Nüshaları

Tercüme-i Tibyân Tefsiri Arap harfleri ile pek çok defa değişik matbaalarda basılmıştır. Latin alfabesi ile Süleyman Fahir tarafından sadeleştirilmiş ve Ahmet Davudoğlu tarafından yeniden düzenlenerek basılmıştır.

1. Tercüme-i Tefsir-i Tibyân:

4 cilt, Kahire, h.1257/1841-1842, 1849, 1866-1867/1283 (İstanbul, Matbaa-i Sultaniye), 1875, 1890-1891, 1891, 1899-1900,1902-1903, 1905- 1906.

2. Tefsir-i Tibyân:

Bulak h. 1257/m. 1841. İki cilttir:

Cilt 1: Âyetler parantez arasına alınmış ve üzerine ince bir çizgi çekilmiştir. Harekesizdir. Kur'an'ın başından Sûre-i İsrâ'nın sonuna kadardır. Baş tarafında sûrelerin bir fihristi vardır. 496 sayfadır.

Cilt 2: Sûre-i Kehf'den Kur'an'ın sonuna kadardır. 398 sayfadır.

Bu cildin sonuna Mısır'da Bulak Matbaasında 1259 tarihinde tab edilmiş olduğu Arapça ibare ile dercedilmiştir.

3. Tibyân Tefsiri:

Matbaa-i Sultaniye. İstanbul h. 1290. Dört cilttir:

Cilt 1: Mütercimim dîbacesi ile başlar. Tefsîrî Mehmed Efendî, kendi hayatından ve tefsiri tercüme edişinden bahseder. Kur'an'ın başından Sûre-i Mâide'nin sonuna kadardır. 522 sayfadır.

Cilt 2: Sûre i En'âm'dan Sûre-i İsrâ'nın sonuna kadardır. 466 sayfadır.

Cilt 3: Sûre-i Kehf'den Sûre-i Melâike'nin (Fâtır) sonuna kadardır. 418

Cilt 4: Sûre-i Yâsîn'den Kur'an'ın sonuna kadardır. Bu cildin sonundaki hatimede, yazarın Mehmed Tefsîrî Efendi olduğu ve h.1290'de İstanbul'da Matbaatü's-Sultaniyye'de basıldığı kaydedilmiştir. 405 sayfadır. Âyetler harekesizdir ve parantez arasına alınarak üzerlerine birer çizgi çekilmiştir.

4. Tefsir-i Tibyân:

1307, Matbaa-yı Osmaniye, dört cilttir.

Cilt 1: Baştan Mâide sûresinin sonuna kadar olup 487 sayfadır.

Cilt 2: En'âm sûresinden İsrâ sûresinin sonuna kadardır. 435 sayfadır.

Cilt 3: Kehf sûresinden Melâike (Fâtır) sûresinin sonuna kadardır. 390 sayfadır.

Cilt 4: Yâsîn sûresinden Kur'an'ın sonuna kadardır. 379 sayfadır.

5. Tefsir-i Tibyân:

Ahter Matbaası, İstanbul h. 1317. Bu tefsirin sahife kenarlarına *Tefsir-i Mevâkib* basılmıştır. Dört cilttir.

Cilt 1: Bu ciltte baş tarafta verilen izahatta Ferruh Efendi'nin *Mevâkib Tefsiri* de kıymetli bir eser olduğundan sahife kenarlarına dercedildiği kaydedilmiştir. Âyetler parantez arasında ve harekesizdir. Kur'an'ın başından Sûre-i Mâide'ye kadardır. 370 sayfadır.

Cilt 2: Sûre-i En'âm'dan Sûre-i İsrâ'nın sonuna kadardır 357 sayfadır.

Cilt 3: Sûre-i Kehf'den Sûre-i Melâike'nin (Fâtır) sonuna kadardır. 304 sayfadır.

Cilt 4: Sûre-i Yâsîn'den Kur'an'ın sonuna kadardır. 317 sayfadır.

6. Latin Harfleriyle Sadeleştirilmiş Baskıları

Eser Latin harfleriyle de basılmıştır:

a. Kur'ân-ı Kerîm Meali ve Tefsiri (Tibyân Tefsiri)

Süleyman Fahir tarafından *Kur'ân-ı Kerîm Meali ve Tefsiri (Tibyân Tefsiri)* adıyla Bütün Kitabevi, İstanbul 1956'da basılan eser 4 cilttir (2. bsk.,1963). Latin harfleri ile ve bugünkü dile çevrilen şeklidir. Nâşir mukaddimesinde daha başka tefsirlerden de istifade edilerek eserin daha mükemmel bir şekle konulduğunu belirtmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in metni küçük kıtada sayfalar halinde Türkçe tercümenin aralarına konulmuştur. Âyetler numaralıdır. Ayrıca tercümeden evvel âyetler Latin harfleriyle de yazılmıştır. Her sayfa başında cüz, sûre numarası ve sûrenin adı kaydedilmiştir.

Cilt 1: Baştan Mâide sûresinin sonuna kadar, 320 sayfa.

Cilt 2: En'âm sûresinden Hicr sûresinin sonuna kadar, 320'den 608. Sayfaya kadar.

Cilt 3: Nahl sûresinden Lokman sûresinin sonuna kadar, 611'den 903'e kadar.

Cilt 4: Secde sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar, 907 - 1295. Sonuna fihrist ilave edilmiştir.

b. Kur'ân-ı Kerîm Meali ve Tefsiri (Tibyân Tefsiri); Sadeleştiren: Süleyman Fahir Yeniden Basıma Hazırlayan; Ahmed Davudoğlu. I-IV, İstanbul: Sağlam Yayınevi, 1980-1981 (2. bsk., 1988).

Sûreler ve âyetler numaralıdır. Âyet metinleri çeşitli uzunlukta ve yeri geldikçe Türkçe metnin arasına konulmuştur. Her cildin sonunda o cildin fihristi ve konuların indeksi konulmuştur. Dördüncü ve son cildin nihayetine maddeler indeksinden sonra, sûrelerin Kur'ân-ı Kerîm'deki sıralarına göre fihristi ve ayrıca sûrelerin alfabe sırasına göre bir fihristi ilave edilmiştir. 1. cilt 448, 2. cilt 423, 3. cilt 512, 4. cilt 592 sayfadır.

III. Tercüme-i Tibyân Tefsiri

Ayıntâbî'nin *Tercüme-i Tibyân Tefsiri* adlı eseri bazı bibliyografya kaynaklarında Şeyhülislam Debbâğzâde Muhammed b. Hamza'ya atfedilmiştir.¹³ Bazı kayıtlarda da Ayıntâbî Muhammed Münib'e (ö. 1823) nisbet edilmektedir.¹⁴ Aslında "Tefsîrî Mehmed Efendi" olarak meşhur Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbâğ'a aittir.¹⁵

Ayrıca *Tercüme-i Tibyân* tefsirinin Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî'nin (ö. 773/1371) *et-Tibyân fi tefsîr'il-Kur'ân* tefsirinin tercümesi olduğuna dair görüşler de mevcuttur.¹⁶ Ancak *Tercüme-i Tibyân* tefsirinin Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü tercüme bir lisanda söylenen sözleri veya yazılan bir metni başka bir lisana çevirmek, bir sözün manasını diğer bir lisanda dengi bir tabir ile ifade etmek etmektir. Hâlbuki *Tercüme-i Tibyân Tefsiri* ve *Tercüme-i Tibyân Tefsiri*'nin kaynakları başlıklarında açıklayacağımız üzere Ayıntâbî, Ezdî'nin *et-Tibyân fi tefsîr'il-Kur'ân* adlı tefsirinde zikrettiği rivayetler yerine başka rivayetler zikretmiş, onun ele aldığı irab, kıraat gibi konuları zikretmemiş kısacası onun tefsirini tercüme etmemiştir.

Tercüme çeşitleri bakımından da konu değerlendirildiğinde Ayıntâbî'nin yapmış olduğu tefsir, Ezdî'nin tefsirinin tercümesi değildir. En geniş anlamıyla

13 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, c. 2, s. 307; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm: Kâmusu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arabi ve'l-Müstağribin ve'l-Müsteşrikîn*, 2. Baskı, (Kahire: Matbaatu Kustasus, 1954), c. 7, s. 311; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, (Leiden: Brill, 1375/1956), c. 2, s. 567; Süleyman Saadetin Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih Osmanlı Şeyhü'l-İslamları Biyografileri* (Kahire: Matbaatu Kustasus, 1954) s. 72,73; Şemseddin Sâmî, *Kâmusu'l-A'lâm*, İstanbul, 1308, c. 3, s. 2116-2117; Adil Nüveyhiz, *Mu'cemu'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir*, (Beyrut: Müessesetu Nuveyhizi's-sekafi, 1986/1406), s. 634.

14 Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi, çev. Ayıntabi Muhammed Münib, *Terceme-i Tefsiri Tıbyan*, [y.y.]:Yazma, 1188. 855 vr., Çorum İl Halk Kütüphanesi 3346/2.

15 Şeyhî, *a.g.e.*, c. 2, s. 158; Muhammed Hamidullah, *Kur'an Tarihi ve Türkçe Tercümeler Bibliyografyası*, haz. Sait Mutlu, İstanbul: Yağmur Yayınları, (1965), s. 121.

16 İsmail Çalıışkan, a.g.m., s. 224; Abdülhamit Birışık, "Osmanlıca Tefsir Tercümeleri ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, c. 17 sy. 1, Ankara 2004, s. 60; Recep Arpa, *Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri ve Osmanlı Toplumundaki Yorum Değeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, s. 26.

manevî ve tefsîrî tercüme üslubuyla tercüme yapılabilmesi için asıl metnin dil yapısı ve özellikleri göz önünde bulundurulmasa bile manasının verilmesi ve bu mana üzerinden açıklama yapılması gerekir. Hâlbuki Ayıntâbî tefsirinde Hıdır b. Abdîrahman el-Ezdî'nin tefsirini ne lafzen ne de manen tercüme etme çabasına girmiştir. Ama kaynakları bölümünde zikredeceğimiz eserlerden manevî tercüme metoduyla tercümelerde bulunmuştur.¹⁷ Nitekim Ezdî, *Tibyân* tefsirinin girişinde hamdele ve salveleden sonra bazı arkadaşlarının kendisinden ne fazla uzun ne de kısa, orta hacimde bir tefsir yazmasını istediklerini, bunu önce reddetmesine rağmen arkadaşlarının ısrarları üzerine kabul ettiğini ifade etmektedir. Tefsirini yazmaya başlamadan birkaç tefsir kitabını yanına aldığı, tefsirinde sebep-i nüzûlleri, bazı irabları ve meselleri zikrettiğini, uzun olmasından çekindiğinden tekrarları hazfettiğini ifade etmektedir. Yine bazı enbiyanın kıssalarına dikkat çektiğini, bazı evliyaların haberlerini zikrettiğini belirtmektedir. Nâsîh ve mensûh âyetleri de ele aldığı ifade etmektedir. Aynı zamanda peygamber ve nebilerin sayılarını, nâzil olan kitapları ve müfessirlerin tabakalarını zikrettiğini ve tefsirinin adını "et-Tibyân fi tefsîr'il-Kur'ân" koyduğunu ifade etmektedir.¹⁸

Ayıntâbî de padişahın kendisinden Türkçe bir tefsir yazmasını istediğinde, kendisine hazineden dört adet tefsir ve on adet lügat verildiğini, bunlardan faydalanarak tefsirini gerekli yerlerde ehl-i te'vilin görüşlerini zikrederek ve fikhî meselelere de yer vererek yazdığını ifade etmektedir. Ayıntâbî, kendi tefsirini yazarken *et-Tibyân fi tefsîr'il-Kur'ân* tefsirini dikkate aldığı Dibacesi'nde belirtmektedir. Bu durum onun *et-Tibyân fi tefsîr'il-Kur'ân*'ı birebir veya genişleterek tercüme ettiği anlamına gelmemektedir. Nitekim belirttiğimiz gibi Ezdî tefsirinde irablara yer verirken Ayıntâbî bunları zikretmemiş, Ayıntâbî fikhî konuları yeri geldiğinde ele alırken, Ezdî tefsirinde bu konulara öncelik vermemiştir.

Ayıntâbî ve Ezdî, tefsirlerinde bazı ortak kaynakları kullanmışlardır. Bu kaynakların başında Beğavî tefsiri gelmektedir. Ancak Ayıntâbî'nin, Ezdî'nin Beğavî'den aldığı rivayetleri değil farklı rivayetleri zikrettiği görülmektedir. Hatta belirttiğimiz gibi aynı kaynaktan farklı rivayetleri tercihi, bize bu iki tefsir arasında ancak metot bakımından bir benzerlik olabileceğini ve *Tibyân* tefsirinin tercümesi olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda Ayıntâbî Ezdî'nin kullanmadığı kaynakları da tefsirinde kullanmıştır. İmam Şarânî 973/1565 tarihinde vefat etmiştir. Ezdî ise 773/1371 tarihinde vefat etmiştir. Dolayısıyla Ezdî'nin İmam Şarânî'den nakilde bulunma imkânı yoktur.

17 Bu konuda örnekler için bkz. İyibilgin, *a.g.e.*, s. 42-63.

18 Ezdî, Hızır b. Abdîrahman, *et-Tibyân fi tefsîr'il-Kur'ân*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, nr. 244, H.726, s. 1. (Bu eser ilgili kütüphaneden cd ortamında temin edildiğinden araştırmacılara da kolaylık olması amacıyla varak numarası yerine sayfa nosuna işaret edilmiştir).

Hâlbuki Tercüme-i Tibyân tefsirinin Kaynakları bölümünde de zikrettiğimiz gibi, Ayıntâbî, İmam Şarânî'nin Levâkîhu'l-Envâr'ından alıntılarda bulunmuştur. Bu da Tibyân tefsirinin tercümesi olmadığına delildir.

Buradan anlaşılacaktır ki Ayıntâbî metot olarak Ezdî ile benzer bir metot kullanmış, kaynakları bölümünde belirttiğimiz tefsirlerden alıntılarla tefsirini oluşturmuştur. Zikrettiğimiz gibi Ezdî de tefsirini yazarken bazı tefsir kitaplarını ele aldığını tefsirinin girişinde belirtmektedir.

Burada hedefimiz Ayıntâbî ve Ezdî'nin tefsirlerini karşılaştırmak olmadığından bir örnekle konuyu izah ettikten sonra Ayıntâbî'nin tefsir metodu hakkında bilgi vermeye geçeceğiz.

Ezdî, Yûsuf sûresi 4. âyetin tefsirine, irab ve Yûsuf kelimesinin kökeni ile ilgili bilgi vererek başlamış, Arapça olmadığına dair görüşü zikrettikten sonra kıraata dair bilgi vermiş, Arapça olduğunu söyleyenlerin görüşünü de zikretmiştir. Kaynak olarak Beğavî'yi kullanmış, yine Beğavî'den Hz. Yûsuf'un Yakub b. İshak b. İbrahim peygamber soyundan geldiğine dair rivayeti nakletmiştir.¹⁹

Ayıntâbî ise âyetin anlamını verdikten sonra rüyanın teviline geçmiş, yıldızın kardeşleri, güneşin babası ve ayın teyzesi olduğunu belirtmiş, Hz. Yûsuf'un annesi Rahil'in vefat ettiğini ifade etmiştir. Hz. Yûsuf'un bu rüyayı 12 yaşında Kadir gecesinde Cuma günü gördüğünü zikretmiştir. Ayıntâbî de bu âyetin tefsirinde kaynak olarak Beğavî'yi kullanmıştır.²⁰

Görüldüğü üzere Ezdî ve Ayıntâbî aynı âyetin tefsirinde aynı kaynağı kullanmalarına rağmen farklı kısımlarını almışlardır. Aynı zamanda Ezdî âyetin tefsirinde, Beyzâvî'den bir Yahudinin Hz. Muhammed'e Hz. Yûsuf'un rüyası ile ilgili sorduğu soruya Peygamberimizin verdiği cevaba dair rivayeti nakletmiş, Ayıntâbî ise bu rivayeti tefsirine almamıştır.²¹ Bu da Ayıntâbî'nin tefsirinin Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olmadığını göstermektedir.

A. Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Kaynakları

*Tibyân Tefsiri'*nde Ayıntâbî'ye tefsir olarak Beğavî'nin (v. 516/1117)

19 Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, (thk; Halid Abdurrahman el-Ak), Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1987/1407, c. 2, s. 257; Ezdî, *et-Tibyân fî i'râbil-Kur'an*, Kastamonu İl Halk kütüphanesi, HK. 3506, s. 1. (İşaret ettiğimiz numarada kayıtlı eser Ezdî'nin *et-Tibyân fî tefsîr'il-Kur'an*'ı olmasına rağmen kayıtlara bu şekilde geçmiştir. Nüsha eksik olup Yusuf sûresinden 29. cüze kadar tek cildi mevcuttur. Bu eser ilgili kütüphaneden cd ortamında temin edildiğinden araştırmacılara da kolaylık olması amacıyla varak numarası yerine sayfa nosuna işaret edilmiştir).

20 Begavî, *a.g.e.*, c. 2, s. 257; Ayıntâbî, *a.g.e.*, c. 1, s. 334.

21 Begavî, *a.g.e.*, c. 2, s. 257; Nasruddin Ebû'l-Hayr Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Şeyhzâde Hâşiyesi, İstanbul: Hakikat Kitabevi, 1991, c. 1, 357; Ezdî, *et-Tibyân fî i'râbil-Kur'an*, Kastamonu İl Halk kütüphanesi, s. 1; Ayıntâbî, *a.g.e.*, c. 1, s. 334.

Me'âlimü't-tenzil, Râzî'nin (v. 606/1209) *Mefâtihi'l-gayb* ve Beyzâvî'nin (v. 685/1286) *Envârü't-tenzil* adlı eserleri kaynaklık etmiştir.

Dibace'de belirtildiği gibi *Tibyân Tefsiri* Padişahın Kur'an'ın Türkçe'ye tercümesini istemesi üzerine yazılmıştır. Ancak Ayıntâbî sadece âyetlerin manalarını vermekle yetinmemiş, yeri geldiğinde Süyûtî'nin (v. 911/1505) *el-İtkân*'ından, Semerkandî'nin (v. 373/983) *Bustânü'l-ârifin* ve *Tenbîhü'l-gâfilîn* adlı eserlerinden, İmam Gazzâlî'nin (v. 505/1111) *İhyâu ulûmi'd-dîn*'inden, İbn Arabî'nin (v. 638/1239) *Fütuhât-ı Mekkiyye*'sinden, İmam Şarânî'nin (v. 973/1565) *Levâkihu'l-envâr*'ından, İmam Nevevî'nin (v. 676/1277) *Ezkâr*'ından alıntılar yapmıştır. Bu yönüyle de tek bir eserin tercümesi değil, birden fazla kaynaktan tercümelerle yazılmış bir tefsirdir.²²

B. Tercüme-i Tibyân Tefsirinin Metodu ve Muhtevası

Ayıntâbî, tefsirinde öncelikle âyetlerin anlamlarını vermiş, daha sonra zikretmiş olduğumuz kaynaklardan iktibaslarla tefsir yapmıştır. Kaynaklardan alıntı yaparken bazen isim zikretmiş, çoğunlukla da isim zikretmeden alıntı yapmıştır.

Beğavî'den alıntı yaparken “*Me'âlimü't-tenzil*'de aydur”, “İmam Beğavî aydur” gibi lafızlarla atıfta bulunmuş, aynı şekilde Beyzâvî'den alıntı yaparken “*Tefsîr-i Beyzâvî*'de aydur”, “Kadı Beyzâvî aydur” diyerek atıfta bulunmuştur. Râzî'den de isim vererek alıntı yaparken Beğavî ve Beyzâvî'de olduğu gibi bazen müellifine, bazen tefsirine, bazen de her ikisine birden atıfta, “İmam Râzî *Tefsîr-i Kebîr*'inde aydur” diyerek iktibasta bulunmuştur. Diğer kaynaklara da benzer şekilde atıfta bulunmasına rağmen çoğunlukla isim belirtmeden alıntılarda bulunmuştur. Mesela Ayıntâbî, “*Allahu Teala karanlıkları ve aydınlığı yarattı.*” (En'âm 6/1) âyetinin tefsirinde Beğavî'den isim vermeden alıntı yaparak şöyle tefsir etmiştir: “Vâkidî şöyle demektedir: ‘Bu âyet hâricinde Kur'an'da zikrolunan karanlıkla küfür ve aydınlıkla iman kastedilmiştir. Ancak bu âyette kastedilen gece ve gündüzdür.’ Allahu Teala, gökleri ve yeri yaratmadan önce karanlıklar ve aydınlığı yaratmıştı, denildi. Peygamberimiz (s.a.s.) ‘Allahu Teala mahlûkatı karanlıkta yarattı, sonra üzerlerine aydınlık serpti. Üzerine nur gelen kimse hidayete ulaştı, gelmeyen kimse ise dalalette kaldı.’ buyurmuştur.”²³ Burada Ayıntâbî, Beğavî'den alıntı yaparken Hasan ve Katade'den naklettiği rivayetleri ve “denildi ki” lafzıyla naklettiği iki görüşü zikretmemiş, Abdullah b. Ömer ve İbnü'l-As'ın Hz. Peygamber'den (s.a.s.) rivayetini râvileri zikretmeden Arapçasıyla beraber nakletmiştir.

²² Zikredilen kaynaklardan yapmış olduğu nakillerle ilgili geniş bilgi için bkz. İyibilgin, *a.g.e.*, s. 42-63.

²³ Ayıntâbî, *a.g.e.*, c. 2, s. 2-3; Beğavî, *a.g.e.*, c. 2, s. 192.

Ayıntâbî tefsirinde Ezdî'den nakilde bulunmadığından “*Tefsîr-i Tibyân*’da aydur” veya “Ezdî aydur” gibi lafızlar kullanmamıştır.

Ayıntâbî dibacesinde belirttiği üzere Kur’an’ın manasını, Arapça bilmeyenlerin anlamasını gaye edindiğinden sadece meal vermekle yetinmemiş diğer kaynaklardan alıntılarla tefsir yapmıştır. Bu alıntılarında hedef kitlesini ve tefsiri yazma gayesini göz önünde bulundurarak, kaynaklarda verilen bilgilerin tamamını değil, âyetin anlaşılmasına yeterli olduğunu düşündüğü kadarını tercüme etmiştir. Kıraate dair bilgileri zikretmemiş, irab ve dil kurallarıyla alakalı bilgileri almadan, bazen manaya etkisini dikkate alarak kelimelerin izahına dair bilgilere yer vermiştir.

Mesela Ayıntâbî Sebe 34/19 “*Ey Rabbimiz! Yolculuğumuzun konakları arasını uzaklaştır.*” âyetinin tefsirinde Beyzâvî’den alıntı yapmış, tefsirinin tamamını nakletmemiştir. Beyzâvî, İbn Kesir ile Ebû Amr ve Hâşim’in بعد diye, Yakub’un بعد diye haber lafzıyla okuduğunu belirtmektedir.²⁴ Bu iki okuyuşa göre haber ve istek manalarının mevcut olduğunu ifade etmektedir. Ayıntâbî burada istek manasını tercih etmiştir. Kıraata dair bilgileri vermemiştir.²⁵

Ayıntâbî bir âyeti sadece kaynaklardan birinden alıntı yaparak tefsir ettiği gibi birden fazla kaynaktan alıntı yaparak da tefsir etmiştir. Mesela Duhan sûresinin faziletine dair hem Beğavî’den hem de Beyzâvî’den bir rivayet zikretmektedir. Beğavî’den şu rivayeti nakletmektedir: “Peygamberimiz (s.a.s.) aydur; ‘Bir kimse ki gecede Duhan sûresini okuya, sabaha değin yetmiş bin melek onun için istiğfar ede’.”²⁶ Beyzâvî’den ise şu rivayeti nakletmektedir: “Peygamberimiz (s.a.s.) aydur; ‘Bir kimse ki Cuma gecesinde Duhan sûresini okuya bütün günahları mağfur olduğu halde sabaha erişir’.”²⁷

İsim zikrederek veya zikretmeden yaptığı bu alıntılarda mana bütünlüğünü bozmamış, aynı zamanda özellikle isim zikrederek yaptığı alıntılarda kaynağın ifadelerini de metne sadık kalacak şekilde tercüme etmiştir. İsim zikrederek yaptığı alıntılarda, kaynağının ifadelerini metne sadık kalarak tercüme etmesine rağmen, birden fazla kaynağa müracaatla yapmış olduğu tefsirlerde konunun bütünlüğünü bozmayacak şekilde başarılı bir tefsir yapmıştır.

Ayıntâbî öncelikle sûrelerin Mekkî mi Medenî mi olduğunu belirtmiş, Mekkî sûrelerdeki Medenî âyetlere, Medenî sûrelerdeki Mekkî âyetlere işaret etmiştir. Sûrenin ismi konusunda açıklamalar mevcutsa bunları ele almıştır. Âyetlerin manalarını verirken sadece dil bakımından çeviri yapma gayreti içerisinde bulunmamış, tefsirlerde ifade edilen bilgilerle manayı açıklamıştır.

24 Beyzâvî, *a.g.e.*, c. 3, s. 603.

25 Ayıntâbî, *a.g.e.*, c. 3, s. 369.

26 Ayıntâbî, *a.g.e.*, c. 4, s. 125; Beğavî, *a.g.e.*, c. 4, s. 155

27 Ayıntâbî, *a.g.e.*, c. 4, s. 125; Beyzâvî, *a.g.e.*, c. 3, s. 223.

Ayıntâbî nâsîh ve mensûha dair bilgileri Süyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinden nakletmiş olmasına rağmen, tefsirinin geneline hâkim olan metoda uygun olarak Kur'ân-ı Kerim'deki nâsîh ve mensûh âyetleri Beğavî ve Beyzavî tefsirlerinden almıştır.

Fâtiha sûresinde sûrenin ismi konusundaki görüşlere yer vermiştir. Fikhî konularla ilgili âyetlerde fikhî meselelere yer vermiş, mezhep imamlarının özellikle İmam-ı Azam ve İmam Şafî'nin görüşlerini zikretmiştir. Kaynak olarak kullandığı tefsirlerdeki İsrailiyât haberlerini almış, rivayetlerde çoğunlukla râvi zincirini zikretmemiştir. Tasavvufî içerikli edep ve ahlaka dair kıssalara da yer vermiştir. Yer ve şahıs isimleriyle ilgili bilgileri zikretmiş, Kur'an'daki kıssaları İsrailiyât bilgilerinden faydalanarak teferruatlandırmıştır. Sûrelerin sonlarında onların faziletlerine dair rivayetleri zikretmiş, zayıf ya da kuvvetli olması yönünden değerlendirmemiştir.

Ayıntâbî, Kur'ân-ı Kerim'deki peygamberlere ve geçmiş milletlere ait kıssalarını tefsir ederken, Kur'an'da sarahaten bildirilmemiş olan yer, zaman ve şahıslarla alakalı bilgileri zikretmiştir. Aynı zamanda kıssalarla ilgili tarihî bilgilere de yer vermiştir. Bu, Kur'an'daki kıssaların tarihî gerçeklere uygunluğunu ortaya koyması yönüyle değerlendirilebilir. Bir de insan aklı, buna benzer teferruatlar konusunda merakına yenik düşmektedir. Ayıntâbî tefsirinde bu konuda bilgiler vermekle okuyucunun dikkatini çekmiştir.

Ancak bu tür bilgilerin kaynağı genellikle İsrailiyâta dayanması yönüyle sıhhat bakımından tetkike ihtiyaç duymaktadır. Mesela Sâd sûresi 34. âyetin tefsirinde Hz. Süleyman'ın tahtını bir şeytanın ele geçirmesi ve 40 gün onun yerine hükmetmesi ve bunun sebebi ile ilgili Vehb b. Münebbih'ten bir rivayet zikretmiştir²⁸ ki, bu rivayet İslam akidesine uygun değildir.

Ayıntâbî akâitle ilgili konularda Ehl-i sünnet ve'l-cemaat görüşünü savunmuştur. Rû'yetullah, kabir azabı, şefaât, mizan, cennet, cehennem, büyük günah gibi konularda Mutezile'nin görüşlerini eleştirmiş, Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in anlayışına uygun tefsir yapmıştır.

Sonuç

Tercüme-i Tibyân tefsiri bazı bibliyografik kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında Şeyhülislam Muhammed b. Mahmud'a atfen kaydedilmiş olmakla birlikte Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî'ye aittir.

Diğer yandan bu eser, bazı bibliyografya kaynakları ve Osmanlı döneminde yapılan Türkçe tercümelemleri inceleyenler tarafından da Hıdır b. Abdîrahman el-Ezdi'nin *Tibyân* tefsirinin tercümesi olduğu ileri sürülmüştür. Ne var ki bu

28 Ayıntâbî, *a.g.e.*, c. 5, s. 45-47.

tefsir, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî tarafından, başta Beğavî, Beyzâvî ve Râzî tefsirleri olmak üzere, Süyûtî'nin *el-İtkân*'ı, Semerkandî'nin *Bustânü'l-ârifin* ve *Tenbihü'l-gâfilin* adlı eserleri, İmam Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*'i, İbn Arabî'nin *Fütuhât-ı Mekkiyye'si*, İmam Şarâni'nin *Levâkihu'l-envâr*'ı gibi bazı kaynaklardan tercümeler yoluyla hazırlanmış, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe bir tefsiridir.

“Tibyân” kelime anlamıyla açıklama demektir. “Tercüme-i Tibyân” ise açıklamaların tercümesi anlamına gelir ki kanaatimize göre bu da Ayıntâbî'nin tefsirini yaparken kullandığı metodu açıklayan bir tabir olur. Belirttiğimiz gibi Ayıntâbî tefsirini yazarken zikrettiğimiz kaynaklardan tercümeler yapmıştır. Böylece o, bu kaynaklardaki açıklamaları tercüme ettiğini ifade etmiş olmaktadır. Ayıntâbî'nin Dibâcesi'nde tefsirini yazarken öncelikle (daha fazla kullandığı için) Ezdî'nin *Tibyân* tefsirini tercüme ettiği ifadesi, tefsirine verdiği isimle birleşince, bu eserin Hıdır b. Abdirrahman el-Ezdî'nin tefsirinin tercümesi olduğu şeklinde bir yanlışlığın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Hâlbuki vermiş olduğumuz örneklerden ve *Tercüme-i Tibyân* tefsirinin kaynaklarından Ayıntâbî'nin eserinin tek bir tefsirin tercümesi olmadığı açıkça anlaşılmaktadır.

Ayıntâbî, Hıdır b. Abdirrahman el-Ezdî'nin tefsirini yazarken kullanmış olduğu metodu kullandığından buna işaret etmek maksadıyla da bu ismi tercih etmiş olabilir.

Osmanlı ulemasında eserlere şerh, hâşiye ve talik yazmak sık kullanılan bir yöntem olduğundan tefsir alanında da Beyzâvî, Zemahşerî ve Râzî'nin tefsirlerine şerhler ve hâşiyeler yazılmıştır. Diğer taraftan Arapça yazılan tefsirlerin yanı sıra bazı tefsirlerin tercümeleri de yapılmıştır. Ayıntâbî *Tercüme-i Tibyân* tefsirini yazarken birden fazla eserden tercümeler yapmış ve bu tercümelerle tefsirini tamamlamıştır.

Tefsir ilmiyle fazla meşgul olması nedeniyle *Tefsîri* lakabıyla meşhur olan Ayıntâbî'nin, Padişahın Kur'an'ın tercüme edilmesi emrini yerine getirirken, kendi bilgi hazinesi ve tefsir bilgisini, kendi cümleleriyle ifade etmek yerine, belli kaynaklara müracaatla tercüme yaparak tefsiri ortaya koyması, Kur'an tefsiri konusunda hataya düşme korkusu ve hassasiyetinden kaynaklanmış olabilir. Çünkü alıntılardaki tercümeleri bu konuda yeterli bilgiye sahip bir âlim olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan zikretmiş olduğumuz farklı kaynaklardan nakillerde bulunması, tefsir konusundaki tercihlerini de ortaya koymaktadır.

Ayıntâbî'nin tefsirinde ana kaynak olarak kullandığı kitaplar medreselerde okutulan ders kitaplarıdır. Ayıntâbî de müderris olduğu için bu medrese ders kitaplarını, tefsirine ana kaynak yapmıştır. Bu yönüyle padişahın arzusuyla hem halkı Kur'an'la buluşturmuş, hem de medrese tahsilinde okutulan

kitaplarla bilgilendirmiştir. Hem muhtasar olması hem de muhatabı olan halkın anlayabilmesi için zikretmiş olduğumuz kaynaklardan bilgileri birebir nakletmemiş, gerekli gördüğü kısımları aktarmıştır. Ancak âhirete dair bazı meselelerde muhatabın anlamasını kolaylaştırmak için müşahhaslaştırma hususunda zayıf rivayetleri nakletmesi, halkın ilgisini çekecek fakat İslam akidesiyle bağdaşmayacak bazı kıssaları tefsirine alması gibi konularda tenkide açıktır.

Osmanlı döneminde meşhur olan bu tefsir kitapları medrese müfredatına dâhil olduğu için Ayıntâbî tarafından ana kaynak olarak tercih edilmiştir. Halkın anlayabileceği bir üslupla yazılmış olması nedeniyle de Ayıntâbî tefsiri, hem el yazması olarak hem de matbu olarak pek çok defalar istinsah edilmiş ve insanlar tarafından bu tefsirin bir nüshasına sahip olmak şans olarak addedilmiştir. *Tercüme-i Tibyân* tefsirinin mazhar olduğu bu ilgi ve teveccüh kendisinden sonra pek çok Kur'an tercümesi ve mealinin yazılmasına önderlik etmiştir.²⁹

Tefsîrî Mehmed Efendi ve Tibyân Tefsiri

Orhan İYİBİLGİN

Özet

Tercüme-i Tibyân tefsiri, Tefsîrî Mehmed Efendi lakabıyla meşhur, Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî, es-Sivâsî, ed-Debbâğ'a aittir. Padişah IV. Mehmed, Ayıntâbî'den Arapça dil kaidelerine uygun olarak nâzil olan Kur'an-ı Kerim'i Türkçe'ye çevirerek, onun manasındaki gizlilikleri, eşsiz hakikatleri, istiare ve ince misalleri açıklamasını istemiştir. Ayıntâbî tefsirini, Begavî, Râzî ve Beyzâvî'nin tefsirlerinden alıntularla yazmış, gerekli gördüğü yerlerde başka kaynaklardan da alıntı yapmıştır. *Tercüme-i Tibyân* tefsiri Türkçe olması, halkın anlayabileceği bir üslupla yazılmış olması gibi nedenlerle pek çok defa istinsah edilmiş ve çeşitli matbaalarda basılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbâğ, Ayıntâbî, *Tibyân Tefsiri*, *Tercüme-i Tefsir-i Tibyân*, *Tibyân*, Türkçe Kur'an Tefsirleri, Osmanlı Dönemi Tefsir Faaliyetleri.

29 Hidayet Aydar, "Türklerde Kur'an Çalışmaları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1999, sy. 1, s. 174.

Tefsîrî Mehmed Efendi and His *Tibyân Tafsir*

Orhan İYİBİLGİN

Abstract

The *tafsir* of *Terceme-i Tibyân* was written by Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbâğ, also known as Tefsîrî Mehmed Efendi, upon the will of Mehmed IV. The Sultan wanted Ayıntâbî to translate the Qur'an into Turkish and in the meantime, to explain the secrets, unique truths, metaphors and graceful examples concealed therein. Ayıntâbî wrote the *tafsir* with quotations from Begavi's, Razi's and Beydavi's commentaries along with some others. The *tafsir* of *Tibyân*, written in Turkish, was accessible to a larger audience and hence was copied and printed multiple times.

Keywords: Muhammed b. Hamza el-Ayıntâbî ed-Debbâğ, Ayıntâbî, *Tibyân tafsir*, *Terceme-i Tefsir-i Tibyân*, Turkish Commentary of the Qur'an, Commentary Activities in the Ottoman Age.